

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Isten fűszála (PistAttila)

Szőke Gyurkának szeretettel

A fenti alcím nem klasszikus onomasztikai megfejtést kíván indukálni, azaz bár József Attiláról szólok, nem arról, hogyan kellett Attilából Pistává lennie, nem is arról, mit jelentettek a nevek szimbolikusan és metaforikusan az életműben, hanem arról, hogyan érinti meg Baka István, azaz Baka *Pista* életművét a József *Attila-ouvre*, annál is inkább, mert a hagyománytörténés szempontjából az irodalomtörténet eddig jóval kisebb jelentőséget tulajdonított e kapcsolatnak.

A Baka-szakirodalom a magyar költészettörténetből többeket emleget részletesen, akik hatottak a költőre, korai lírájára vonatkoztatva elsősorban is Adyt, Nagy Lászlót, majd Vörösmartyt, későbbi korszakára mutatva Kosztolányit és Juhász Gyulát. Sajátos az orosz kód is, melynek legjellemzőbb költői Ahmatova, Cvetajeva, Gumiljov, Jeszenyin, Mandelstam, s az újabbak közül pedig Brodskij és Szoszнора.

Ahogy a fenti felsorolást látjuk, érzékelhető talán az is, hogy Bakát leginkább azok a költők érintették meg, akik fontosnak tartották a képben való gondolkodást, illetve ha adott esetben racionálisabb-intellektuálisabb költőről van is szó, Baka akkor is inkább a metaforikus, képi beszédmódra figyel az adott lírában. Már a legelső Baka-versek is érzékletes költői képben valósulnak meg, a klasszikus „tájversekre” emlékeztető módon. Nyilván ezzel függ össze, hogy a magyar költészetből Ady Endre biblikussága és zsoltárosága, az orosz költészetből Jeszenyin imazsinizmusa mutatkozik meg. Miben lel rá mégis József Attilára is?

Korai költészetében olyan kompozíciós megoldásokkal él Baka, mint amilyenekkel József Attila az 1932-ben írt verseiben, mint a *Holt vidék* vagy a *Ritkás erdő alatt*, azaz „poénverseket” ír, melyek – függetlenül a tematizáltságtól – a zárószakaszban egy antropomorfizált tájba visznek bennünket. Találkozik Baka József Attilával abban is, hogy őt is jellemzi a jambusi sorok gagliardikus fellazítása, az időmértékes verselést és a magyar nemzeti versidomot egyaránt magába olvasztó szimultán technika, más esetekben pedig a magyar kevert ritmus alkalmazása, s a versek szonettszerű lezárása. Mindez önmagában is korszerű és jelentést hordoz: mégpedig a bizonyosság igényét, azt, amit József Attila így fogalmazott

meg *Sziirkület* című versében: „Még jó, hogy vannak jambusok, s van mibe beléfogóznom”.

Verbálisan is megjelenik József Attila már a korai Bakánál is, mégpedig oly módon, hogy a Vörösmartyra, Adyra utaló antropomorfizált természeti táj funkcióját a város veszi át s ez a vers a még 1975-ben, valószínűleg a költőelőd hetvenedik születésnapjára írt *Szárszói töredék*:

Városaid bogok a hálón,
Mit kivetett reám az Úr.
Vergődtem hát benned, Hazám,
Boldogan-boldogtalanul.

Hozzám nőttek cseréptetőid:
Ne hántsd le pikkelyeimet!
Tarts meg – a Semmibe ne ússzam,
Ha benned szomjan is veszek.

.....
Úgy halok meg, hogy igazi
Szép arcod nem láttam soha.
Vagy arcod volna címered:
E felpuffadt bankárpofa?

Pérez kell? Mint halott koldus szalma-
Zsákját, feltépem az eget;
Fogadd el: zsugori kezvedbe
Csillag – a *vashatos* – pereg.

Baka István ekkori hazához fohászzkodó verseinek ad új hangot azzal, hogy a József Attila-i sorsot szakralizálva egyszerre fordul Istenhez és hazához. A kipontozott rész a hiábavalóságot hangsúlyozza. Itt nyílik meg nagyobb távlatoknak Baka alkotói módszere: a táj sokszor konvencionális, nehezebben megújítható toposzai mellé a társadalmi környezetből vett képek szokatlanabb, kevésbé kiszámítható hatása járul. A metaforika – hangsúlyozza Nagy Gábor is – ugyanakkor továbbra is egységes: „a József Attila-hal alapmetafora mindkét tagját mindvégig fenntartja, logikusan végigviszi a vers. Az alapmetafora mindkét oldala transztextuális távlatot ad a szövegnek: a más költők által is kedvelt József Attila-szerep nemegyszer sztereotip, itt azonban egyénien megalkotott asszociatív rendszeréhez izgalmas feszültséggel járul a hal bibliai képzete.”¹ Különösen, hogy a József Attila-kultusz közismert eleme József Attila krisztusi tulajdonságokkal való felruházása.² Ráadásul a mesék aranyhala is a versbe olvasható: az aranyhal, aki az életéért könyörög – s így a vers kipontozott strófája egyben a mese szokásos mene-

tének kifordítását, az aranyhal kérésének elutasítását is jelzi, fölvetve ezáltal a gondolatot: hálátlan, kegyetlen az Isten-haza. „Ha a mesei és biblikus értelmezést egybeolvassuk, különös feszültségű történetet kapunk, amelyben a hal, Jónás története révén, a krisztusi (József Attila-i) halál előképe, tehát a lírai én hal volta egyben áldozati szerep, fogság, akárcsak a mesében, ahol szintén emberi lény rejtőzik külseje mögött, tehát a lírai én számára csupán kényszerű állapot, büntetés, amelyből itt – ellentétben mind Jónás és Jézus sorsával, mind az aranyhaléval – a lírai én számára nincs menekvés, nincs megváltás.”³ De ha felfigyelünk a záró-sor kurziválására, az a versnek egy más irányú intertextuális olvasatára ösztönöz, e tipikus – és kurziválva egyúttal szó szerint is idézett – József Attila-i motívum révén ugyanis Baka *Szárszói töredéke* úgy is olvasható, mint az *Íme, hát megleltem hazámat* sajátos értelmezésváltozata, mely rámutat arra, hogy a József Attila-vers címe szarkasztikusan-ironikusan is olvasható, azaz a költői én úgy lel hazára, hogy igazából elveszíti („Úgy halok meg, hogy igazi / szép arcod nem láttam soha”). A haza: Isten megfeleltetése azonban itt sem marad el, a „Tarts meg – a Semmibe ne ússzam” felkiáltás egyszerre idézi fel ugyanis a késői József Attila-verseket, a *Talán eltűnök hirtelen* teljes megsemmisülés-képzetét ugyanúgy, mint a *Bukj föl az árból* különös zsoldárrosságát: „Ijessz meg engem, istenem, / szükségem van a haragodra. / Bukj föl az árból hirtelen, / ne ránts on el a semmi sodra.” E késői József Attila-versek egymásra olvasatása által a *Szárszói töredék* „így terjeszti ki a hazátlanság, a haza által megtagadottság élményét transzcendens távlatokba: a költői én tragédiája Istentől való eltaszítottságában teljesül ki”.⁴

Öt évvel később született az egyúttal cikluscímét is adó *Isten fűszála*, mely szinte „ismeretlen” maradt a Baka-irodalomban,⁵ pedig a Baka-életmű paradigmatis verse, akkor született meg, amikor más költőelődeit is mintegy lajstromba veszi a szerző s ugyanakkor, különösen az utolsó szakaszban igen jellegzetes motívumokból építi föl a maga József Attila-képét, olyanokból, amelyek a sajátos arányosságigényt jelenítik meg.

Isten fűszála

József Attila emlékének

Nézem, ahogy a nyári alkonyat
Pirosló nyelve nyalogatja a
Fény sötömbjét, és lassan rám tapad
Cserepes ajkakkal az éjszaka.

Micsoda szomjat kell majd oltanom
A véremmel! Ostoba, hogy hihettem,
Hogy én vagyok e világ szomja, – most
Látom már: félhold-szarvat hord az Isten,

S patanyomában összegyűlt esővíz
 A tenger, kérődzése ritmusára
 Váltakozik a nappal és az éj, s mint
 Vakondtúrásra, lép egy-egy világra.

Nem tudtam én, hogy nyáluszályaként
 Leng a Tejút... De most mindent megértetek.
 Sötét van, és Isten fűszála, én,
 Ringok puha alsóajkán az éjnek.

E vers ékes bizonyítéka annak, hogy Baka István igen jól ismerte a József Attila-életmű sajátosan egyedi struktúráit, mint például az „én nem tudtam” – „most már tudom” igei szerkezeteket moduláló felismerésverseket, mint amilyen – többek között – az *Én nem tudtam* vagy a *Kései sírató*. E „rebbentő igazság” megfogalmazásában a felismerésversek arról tanúskodnak, hogy ezeket követően a költőnek újra és újra parancsoló szükség és kényszer lett önmagára figyelni, énjére koncentrálni. Felismerései szerint egyetlen lehetősége maradt: maradéktalanul felmérni önmagát s ezzel együtt a kort, melyben élt, méghozzá úgy, ahogy azt a *Reménytelenül* soraiban is megfogalmazta: „csalás nélkül szétnézni könnyedén”.⁶ A verstípusalkotó szerkezet alkalmazása mellett legalább olyan fontos a motívumstruktúra, az, hogy Baka éppen a fűszál motívumára utal. Németh Andor Walt Whitman *Fűszálak* című kötete hatásának tulajdonítja a *fű* gyakori előfordulását, s e hatást azzal indokolja, hogy József Attila verseiben „a fű a mindenütt megtermő csoda. A megmagyarázhatatlan és a mindennapi. A fű a demokrácia virága, a fű mindenkié. A gazdagoknak és a szegényeknek egyformán terem. A fű különös és mégis általános.”⁷ A motívum – a bogár motívumhoz hasonlóan – egyszerre hordozhatja a harmónia, de a fenyegetettség jelentését is. Ilyen ambivalenciára már a *Nem én kiáltok*ban felfigyelhetünk, ahol egyszerre jelennek meg e „kicsinyek”, akik egyrészt elrejtőzni, elhúzódni kívánnak, sugallva a „legyél észrevétlen a történelmi viharban” imperatívuszát, de az együttérzést, a minden élő szeretetét, a szegényekkel való szolidaritást is: „Simulj az üveglapba, / Rejtőzz a gyémántok fénye mögé, / Kövek alatt a bogarak közé”. A vers második részében fölhangzó felszólításban pedig épp a *Megfáradt ember* gyenge füvei óta kedvelt *fűszál* mint a mikrokozmosz jellegzetes eleme kerül egységbe a makrokozmosz lényegével: „Légy egy fűszálon a pici él / S nagyobb leszel a Világ tengelyénél.” Hasonló módon jelennek meg a fűszálak és a bogarak a szintén fiatalkori, 1925-ben írt, *A paradicsom életté lesz* című versben is, amelyben a fenyegetettség érzése kap hangot halál és élet partszegélyén: „A fűszálak elszomorodtak, / Kis homlokukat eltakarták, / A bogarak szívére köd jött / S a fűszálakat összemarták.” Vihar, menekülés, fenyegetettség kapcsolódnak hát össze a fű motívumával a korai versekben, de a késeikben is, néha egy-egy egész vers logikáját és szerkezetét is befolyásoló módon, mint a *(Főn a vihar...)* című versben, e csodálatos dallamú és szimbo-

likájú költeményben, ahol a minden kicsi képzetét keltő szerkezet elemeként hat a fűszál. A költő szándékosan is kicsinyít, arányosít mindent és mindenkit, úgy, mintha a gyermekmondókákra, ősi ráolvasásokra emlékeztető módon, meg akar-ná védeni magát s az embert az elmúlástól, a haláltól: „Almaszirmok – még ép a roncs ág – / igyekezzenek, hogy szállni bontsák / kis lepkeszárnyuk – mily bolond-ság! / S ameddig ez a lanka nyúl, / a szegény fűszál lekonyul, / fél, hogy örök-re alkonyúl. / Borzongásuk a nem remélt vád – / így adnak e kicsinyek példát, / hogy fájdalommal szerényen éld át, / s legyen oly lágy a dallama / mint ha a fű is hal-lana, / s téged is fűnek vallana.” A vers motívumkapcsolatokban igen gazdag, az első szakaszban „bársony nesz inog, megremegnek a jázminok”, s így előremutat a *Hazám* felé, amelyben megismétli a „bársony nesz inog” érzékletes képét, s az első szakasz végén „tapsikolnak a jázminok”, hogy eszébe juttathassák a költőnek: „álmos dzsungel volt a lelkem”. A zárószakasz motívumai és képei pedig a „*Költőnk és Kora*” zárószakaszában, e lemondást sugalló végső sóhajban ismétlődnek majd meg: „Piros vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad. Sír az apró / gyenge gyepe és lekonyul. / Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok. / Alkonyul.”⁸ További példák sorolása nélkül is jól látható, hogy Baka olyan motívumot választott, amely átíveli az egész József Attila-életművet.

Végül még egy érdekes példa, egy látszólag játéknak indult feladat Baka István-i megoldása. Fölmerül a kérdés, vajon csupán játéknak tekinthető-e, ha költők arra vállalkoznak, hogy elődjüket egyetlen soruk alapján közelítik-követik, avagy az adott sort idézve-felhasználva-beépítve önálló textust hoznak létre, amely egyúttal saját életét is éli, még akkor is, ha – szándéka szerint – egyúttal a hagyományba is beépül. Az *Alföld* szerkesztőinek jutott eszébe az ötlet, s megvalósulása után valóságos kis antológiát tudtak létrehozni. Az eredeti József Attila-szöveg, az *Emberek* című vers így hangzik:

Családunkban a jó a jövevény.
Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat,
– ezt érti rég, de ostobán, ki gazdag
s ma már sejteni kezdi sok szegény.

Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

De énekelünk mind teli torokkal
s edzzük magunkat, borokkal, porokkal,
ha kedvünk fanyar, szánk pedig üres.

Erényes légy, ki csalódni ügyes.
Ugy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szunyoggal a susogó füzes.

Orbán Ottó, Kukorelly Endre, Várady Szabolcs, Márton László, Kovács András Ferenc, Parti Nagy Lajos, Baka István, Gál Sándor, Visky András, Lászlóffy Aladár, Balla Zsófia, Tandori Dezső, Somlyó György, Csorba Győző, Határ Győző, Utassy József, Kányádi Sándor, Bertók László és Markó Béla voltak azok – a közlés sorrendjében –, akik vállalkoztak a feladatra. Sem terünk, sem lehetőségünk nincs arra, hogy József Attiláéval együtt húsz szonettet értelmezzünk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy egyrészt megállapítjuk, hogy éppen azok hozták létre az újraolvasó szövegeket, akik eddig is a legtöbbet tették az utóbbi időben a magyar szonett reneszánszának kiteljesítéséért, másrészt megpróbálhatunk rákérdezni a textusok segítségével arra, hogy a vállalt intertextualitás milyen konnotációkkal gazdagítja a József Attila-szonettet, illetve a József Attila-sor hogyan alakítja magához a kilencvenes évek eleji magyar költészettörténet íródását, megint másként fogalmazva: megnyitható-e a költő szíve abban az értelemben, ahogy Babits sóhajt fel *Szonettek* című verse végén: „Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál, / Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet, / erősen, hogy csak rokonom nyithassa.”

Magáról a József Attila-szövegről tudható, hogy 1936-ban született, a *Népszavában* jelent meg május 19-én, a *Légy ostoba* és a *Leilepszik...* kezdetű versekkel alkotott egy ciklust, a költő nyilván ezt tartotta a legjobbnak, ezért önállósította. Érett, nagy szonett, az *Ember*-ciklus kezdete, része is lett a *Nagyon fáj* kötetnek. Szabolcsi Miklós szerint lehet úgy olvasni, mint a család belső történetét, a „a jó a jövevény”-minősítést Bányai László önmagára vonatkoztatva ezt írta: „[a vers] futó betekintést nyújt ennek a családnak nem éppen szerencsés, elég gyakran áldatlan viszonyaira is.”⁹ E szempontból utalhatna Makai Ödönre is és így a Hollán utcai vagy Korong utcai teli torokkal éneklő estékre.¹⁰ De, itt sokkal többről van szó, természetesen. A vers nem más, mint az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazása, már címében is a szabadságharc utáni Vörösmartyt idéző, vereség utáni szembenézés, amelyben megfogalmazódik a hit viszonylagossága csakúgy, mint annak tudata, hogy a bűn rajtunk van, de van megváltás, mégpedig a vezeklés. A törvényként működő érdek is bibliai visszhangot kap, mint ahogy a „jó a jövevény” is felidézheti bennünk a tékozló fiú példázatát. Szabolcsi Miklós úgy látja, hogy a vers kulcsmondata („Csak öntudatlan falazunk a gaznak / kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.”) arra utal, hogy az emberi közösség működésének rejtett rugói, a mindennapi élet és munka felőrlik az egyént, azaz az *Ember*-ek a felszín és a látszat verse, szembenézés az öncsalással, keserű önvizsgálat is.¹¹ Ez a kiindulópontja Szabó Lőrinc *Célok és hasznok között* című művének is, mely a *Te meg a világ* (1932) versei közt lelte meg a helyét, hangvételeiben mintát is adva a József Attila-opusnak: „Forgunk, mint műhelyben a gépek, / mint malomban a kő, kopunk, / s jön végül, bármibe fogunk / jön a revolver, Duna, méreg.” Ezt a verset József Attila különösen szerette, zárószakaszával vitatkozott is. A záró sorok így hangzanak: „és az se fáj már a szívemnek, / barátaim, fiatalok, / hogy előbb-utóbb, valahogy, / mint én, ti is mind tönkrementek.” Szabó Lőrinc így emlékezik minderre:

Egy alkalommal József Attila, mikor a Németvölgyi úton nálunk járt, és amikor bizonyoságot tett róla, hogy szinte az egész Te meg a világot könyv nélkül tudta, az utolsó strófájával vitatkozott velem, tiltakozva annak a gyanúnak a „jogossága” ellen, hogy a fiatalok valahogy, mint én, előbb-utóbb szintén tönkremennek. „Miért mennének tönkre? Ezt hinni semmi ok nincs.” Most gondolok rá, hogy 6 év múlva a vonat elé ugrott.¹²

Értelmezés kérdése, mit tekinthetünk a József Attila-szöveg kulcsmondatának, magam közelebb állok az *Alföld* szerkesztőinek választásához, hiszen József Attila verse már csak azért sem olvasható szociológiai vagy etikai szempontból csupán, mert a művészet, a műalkotás mibenlétére vonatkozó tételmondat áthangolja a textust, s úgy vélem, nem véletlen, hogy oly sok költőnk vállalkozott a vers ilyen értelmű újraolvasására-„újraírására”, mert végül is az is kérdés, vajon csupán tényleg a kijelölt József Attila-sor értelmezésére-újraírására-rákérdezésére vállalkoztak-e a századvégi-ezredvégi költők, avagy inkább az előd, a mester, a hagyomány, az életmű egészének újraélésére-újraértelmezésére? Ha az előbbi kérdésre keressük a választ, újabb kérdésekkel szembesülünk, ugyanis a kiemelt sor – minden tudatosan vállalt és mutatott látszat ellenére – problematikája filozófiai jellegű: metafizikus értelmet tulajdonít a szövegnek mint életformának, ebben az értelemben a dallam realizáció, szemben a konstans szöveggel, jóllehet a verssor szerint a dallam a birtokos, azaz a szöveg mint értelemhordozó választja magának, de így vajon függhet-e az objektív értelem a maga választotta támasztéktól, a dallamtól? Más szempontból: a kiemelt sor már az eredeti József Attila-versben is, még inkább a most született szonettekben szentenciaként szólal meg, márpedig a szentenciákat nem értelmezni szoktuk. Erre, a szentenciákra építő gondolkodásunk hiábavalóságára s a belőle fakadó reménytelen léthelyzetünkre utal Baka István verse:

A dallam nem változtat szövegén.
Kétezer éves már a régi nóta:
a tű fokán jutsz a Paradicsomba,
s nincs boldogabb, mint a lelki szegény.

Hogy átláttál az Írás szövetén?
Csak Maya fátylán! Épp olyan csalók. –
a menny is, mint a föld, bár fönn a csolnak
a hold és fényből szőtt a szövevény.

A kín a hóhért üdvözíti csak:
átbújtak Krisztus lábán-tenyerén
a vasszögek – tevék a tű fokán.

De fellázadnak egyszer a szavak,
és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.

Jól látható, hogy Bakánál a József Attila-sor tételmondat-funkciót kap, amelyet a költő indirekt módon, megcáfolandóként próbál – mintegy – igazolni, azaz – részben – palinódiaként működteti saját szonettjét, hiszen az oktávában – szinte cinikusan – „régii nótaként” ironizál az evangéliumi szentenciákon, amelyek eredetileg így hangzanak: „Jézus pedig monda az ő tanítványainak: Bizony mondom néktek, hogy a gazdag nehezen megy be a mennyeknek országába. Ismét mondom pedig néktek: Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni” (Máté 19,23–24), illetve: „Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa” (Máté 5,3). Ehhez hasonlóan teszi kegyetlen irónia tárgyává az első terciumában a golgotai eseményeket, a keresztre feszítést, hogy érzékeltethesse: mennyei és földi lét egyként hamis, egyként csálós, egyként reménytelen, az eligazodáshoz gaznak, de legalábbis sátáninak kell lenni,¹³ s mindezt úgy alakítja Baka, hogy mintegy átpoetizálja a József Attila-i helyzetet, eltávolítja előbb magától, majd keretet adva a szentenciának, átviszi ezt egy zárt szimbólumrendszerbe, egy maga teremtette világba, amelyet megfoszt a jó–rossz, menny–föld kettősségének életcélt, erkölcsi megigazulást vagy hitet adó lehetőségétől. Baka – mint mindig – itt is lázad, azt sugallva, hogy a szavak alkotja szöveg az elnyomott s a dallam az uralkodó, megfogalmazza az utópiát: a szavak lázadását és (pyrrhusi) győzelmét, a kemény kijelentés azonban lemondással párosul még akkor is, ha szeretnénk is hinni, a szöveg mégis a valamire való szabadság emberi követelményét sugallva zárul. Baka már korábban is (1980-ban) hasonlóan gondolkodott, még metaforikusan is megelőlegezte e kései versét, például *A tükör széttört* című művében: „A tükör széttört, cserepeiből / a látvány összerakható még, / de nem forr vissza mennybolthoz a föld, / s éjszaka nélkül száll le a sötétség. // A látvány széttört, cserepeiből / a tükör összerakható még, / de helyet cserél mennybolt és a föld, / s a nappalba átfolyik a sötétség, / árnyam fekszik az ágyba asszonyomhoz, / s aki a tű fokán átpréselődik, / az a pokolba jut” vagy az *Ády Endre vonatán* című versében: „ki tudja hogy a vonat hova fut / mindig fűródik a párnás sötétbe / mint rozsdás szög a Krisztus tenyerébe / talán aludni kellene igen / nem tarthat már nagyon soká az út / hamarosan megérkezem”.

JEGYZETEK

1 Nagy Gábor: *„Legyek versedben asszonánnc”*. Baka István költészete. Debrecen: Csokonai Könyvtár, 2001. 27.

2 Vö. Tverdota György: *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*. Budapest: Pannonica, 1998, 122–129.

3 Nagy Gábor: uo.

4 Nagy Gábor: *i. m.* 28.

5 Nem szólt róla Nagy Gábor, Görömbei András, Olasz Sándor, Füzi László és Fried István sem.

6 Részletesebben lásd Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény*. Budapest: Magvető, 1988. 180–214.

7 Németh Andor: *A szélén behajtvva*. Budapest: Magvető, 1973. 49.

8 Részletesebben vö. Szigeti Lajos Sándor: *i. m.* 188–214.

9 Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Budapest: Körmendy, 1943. 143.

10 Vö. Szabolcsi Miklós: *„Kemény a menny”*. *József Attila élete és pályája 1927–1930*. Budapest: Akadémiai, 1998. 489.

11 Uo. 490.

12 Vö. Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. Szerk. Kabdebó Lóránt. Budapest, 1990. I. 302. [Szabolcsi Miklós jogos megjegyzése szerint a „6 év” nyilván tévedés, az epizód a *Te meg a világ* megjelenése után, talán 1933–35 közt történhetett.]

13 Isteni és sátáni örök közdelméről a Bakaművekben vö. Szigeti Lajos Sándor: *(De)formáció és (de)mitologizáció. Parabolák és metaforák a modernitásban*. Suprasegmentum, 2000: 24–59., 137–200.